

Atallah, Munir

Triada arabska

Studia i Materiały Archeologiczne 6, 5-14

1987

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Munir Atallah
Uniwersytet Warszawski

TRIADA ARABSKA

Do najbardziej kontrowersyjnych problemów religioznawstwa ludów semickich należą zagadnienia dotyczące kultów Arabii Centralnej okresu przedmuzułmańskiego. Nasza wiedza o religii Arabów jest bowiem ograniczona do minimum, ze względu na ubóstwo źródeł pisanych, ikonograficznych ¹ oraz na brak wiarygodnych przekazów.

Do poznania niektórych aspektów życia religijnego Arabów okresu przedmuzułmańskiego będą nam pomocne źródła pisane. Ins-krypcje nabatejskie, safaickie, lihianickie oraz tamudejskie znalezione na terenie Północnego Hidżazu, Petry i w Hauranie zawierają dedykacje dla poszczególnych bóstw oraz imiona niektórych z nich. Źródła te, pomimo ich bezpośredniego charakteru, rzucają światło na te zagadnienia, ale nie wyjaśniają ich w sposób czytelny do końca.

Ważnym bezpośrednim źródłem dotyczącym tego problemu jest Koran. Święta Księga muzułmanów jest najlepszym zwierciadłem życia Arabów, a przykłady w niej zawarte mają na celu zwalczanie pogaństwa na rzecz nowej objawionej wiary.

Dziełem, które przekazuje nam szczegółową informację na temat bóstw arabskich jest Kitab al-Asnam (Księga Idoli) ². Jego autor Ibn al-Kalbi, zmarły w roku 819, opiera się w swoim dziele

¹ Na terenie Arabii Centralnej nie znaleziono dotychczas żadnych zabytków ikonograficznych, bowiem gorliwy monoteista Mahomet kazał zatrzeć wszelkie ślady pogaństwa arabskiego. Jedyne przykłady pochodzą spoza Arabii Centralnej i służą nam w naszych studiach porównawczych.

² Księga ta zaginęła na kilka wieków. Odnalazł ją i wydał egipski pisarz Ahmad Zaki w Kairze w roku 1914, 2 wyd. 1924.

na tradycji ustnej. Książka inspirowała innych arabskich historyków i kronikarzy, którzy cytowali ją w swoich dziełach. Dzięki Jakutowi (1179-1229)³, niemiecki orientalista Wellhausen, wydał w roku 1887 swoje dzieło pod tytułem "Reste Arabischen Heidentums", czyli pozostałości pogaństwa arabskiego.

Z wersetów Koranu⁴ dowiadujemy się, że Arabowie w okresie przedmuzułmańskim czcili triadę bóstw⁵. Potwierdzenie istnienia tej triady przez Świętą Księgę muzułmanów podkreśla rangę kultów Allat, al-Uzza i Manat wśród mieszkańców Arabii Centralnej przed narodzinami islamu. Uważa się, że te trzy boginie stanowiły tzw. triadę.

Taka forma grupowania bóstw była jedną z charakterystycznych cech wierzeń Starożytnego Wschodu, gdyż spotykana jest w religiach ludów semiickich⁶, jak i w Starożytnym Egipcie⁷. Przyjęto, iż triada składała się z boga ojca, z bogini matki oraz z młodego boga, który jest najczęściej ich synem⁸.

Triada, którą zajmujemy się w tym artykule, różni się tym, że grupuje bóstwa jednej płci - żeńskiej. Jako przykład odmiennej triady, składającej się z trzech bóstw męskich, służyć będzie nam triada palmyreńska.

Związki rodzinne określające pokrewieństwo między poszczególnymi bóstwami mogą być dostrzegalne w triadzie arabskiej. Określenie Allat, al-Uzza i Manat jako córek Allaha⁹ wiąże się z rozpowszechnieniem ich kultu, który w VI i w początkach VII wieku naszej ery nabrał charakteru uniwersalnego - na miarę Arabii Centralnej. Związek ten w pierwszej fazie wynika nie ze związku pokrewieństwa, lecz z siły sojuszu poszczególnych plemion i musi być rozumiany właśnie w tym aspekcie.

³ Wybitny geograf i literat arabski. Do najważniejszych jego dzieł zaliczany jest Mu'dżam al-Buldan (Słownik Krajów).

⁴ Koran, LIII, 19-20.

⁵ Allat, al-Uzza i Manat.

⁶ Kosmogonia babilońska przedstawia troje bóstw: Anu, Enlil i Ea.

⁷ Starożytny Egipt czcił triadę memficką: Ptah, Sachmet i Nefertum oraz triadę tebańską: Amon, Mut i Chonsu.

⁸ S. Moscati, Świat Fenicjan, przekł. M. Gawlikowskiego, Warszawa 1971, s. 51, 160.

⁹ Koran, LIII, 21.

Triada arabska, poza terenem Arabii Centralnej, nie jest poświadczona w żadnych dokumentach. Fakt ten nie oznacza ograniczenia terytorialnego kultu poszczególnych bogiń, dlatego analiza tych kultów w powiązaniu z ich podłożem semickim może wyjaśnić w sposób wystarczający naturę, charakter i miejsce każdej z tych bogiń w panteonie arabskim. Stąd wynika potrzeba omówienia osobno poszczególnych kultów.

ALLAT

Jest wielką boginią Arabii Centralnej i Północnej. Jej kult jest poświadczony od V w. p.n.e. aż do powstania islamu. Herodot pierwszy wspomina tę bognię jako Alilat¹⁰, to znaczy arabska al-ilat, forma skrócona od al-'ilahat "bogini", par excellence. Tutaj mamy do czynienia z rzeczownikiem, który stał się imieniem własnym¹¹. Imię tej bogini występuje na srebrnych pucharach dedykowanych przez Qedarytów dla Han'ilat (hn 'lt 'lht') znalezionych w jej sanktuarium w Tell al-Maszchuta, na zachód od miasta Ismailii¹². Owi Qedaryci, jak twierdzi Starcky¹³ mówili dialektem arabskim z rodzajnikiem - han-, czyli różnym od -al- używanego w klasycznym języku arabskim. Dedykacje były napisane w języku aramejskim, gdzie "bogini" wymawia się jako 'ilahata i pisze się jako ('lht'). W językach semickich słowa 'il "bóg" i 'ilat "bogini" przedstawiają się w formie rozwiniętej jako 'ilah i 'ilahat. W Dedanie¹⁴, w Hegrze oraz na pustyni Syro-arabskiej Allat jest wzywana jako Ha'ilat¹⁵, u Lihianitów (? - III lub II w. p.n.e.), 'Ilat lub lat¹⁶ u Tamudejczyków (V w. p.n.e. - IV w. n.e.) i Sa-

¹⁰ Herodot, dzieje III,8; I,131.

¹¹ J.Starcky, Allath, Athéna et la Deesse syrienne, in Colloques internationaux du C.N.R.S., nr 593, Paris 1981, s.119.

¹² I.Rabinowitz, Aramaic inscriptions of the Fifth Century B.C.E. from a North-Arab Shrine in Egypt, in Journal of Near Eastern Studies 15,1956,1-9; 18,1959,154-155.

¹³ Starcky, tamże, s.119.

¹⁴ Starożytny Dedan (biblijny), aktualna al-Churajba na wschód od al-'Ulaoaza na głównym szlaku karawanowym między Medyną a Tabukem.

¹⁵ Jaussen et Saignac, Mission archéologique en Arabie, II, Paris 1914, inscrip. nr 39, s.368.

¹⁶ Van Den Branden, Les textes thamoudeens de Philby, V.II inscriptions du Nord), Louvain, 1956, s.XV (z wstępu).

faitów¹⁷ (I w. n.e. - IV w. n.e.). Wymienione trzy luźy używały dialektu z rodzajnikiem ha-n- i pisma południowoarabskiego¹⁸. Imię Allat spotykamy u Nabatejczyków (koniec IV w. p.n.e. - II w. n.e.), Palmyreńczyków i u plemion arabskich, gdzie rodzajnikiem jest al¹⁹.

Kult Allat jest poświadczony w Hauranie. Sourdel przypisuje jego rozpowszechnienie Nabatejczykom²⁰. Wiemy, że w roku 56 n.e. niejaki Rawahu ukończył odbudowę świątyni, którą założył jego pradziad ("dla Allat ich bogini, która jest w Salhad"²¹). Ta fundacja musiała pochodzić z czasów króla Nabatejczyków Aretasa III (84-72 p.n.e.) zdobywcy Hauranu²². Dwie inne inskrypcje pochodzą z czasów króla nabatejskiego Rabbela II (71-106 n.e.). Czytamy w nich: "Matka bogów naszego pana Rabel"²³; trzecia inskrypcja jest adresowana do Allat "Pani miejsca"²⁴. W Hebran, na inskrypcji pochodzącej z czasów Klaudiusza (41-54 n.e.) pewien "kapłan Allat" dedykuje jej ukończone drzwi²⁵.

W miejscowości Ramm - Starożytny Iram - między Petrą a Aqabą, znajdowała się interesująca świątynia tej bogini (I w. n.e.). W odległości jednego kilometra, na zboczu skalnym górującym nad źródłem Ain Szellaleh²⁶ znaleziono betyl z inskrypcją, która wymienia boginię jako Allat, która jest w Bosrze²⁷. Mimo złego stanu zachowania, możemy stwierdzić występowanie przedstawienia antropomorficznego. Starcky rozpoznaje na tym betylu boginię na

¹⁷ E.Littmann, *Safaitic inscriptions*, Leyden, E.J.Brill, 1943, inscrip.90; 93 i 94, s.21.

¹⁸ R.Dussaud, *Les Arabes en Syrie avant l' Islam*, Paris, 1907, s.57-73.

¹⁹ Starcky, tamże, s.120.

²⁰ D.Sourdel, *Les cultes du Hauran a l'époque romaine*, Paris 1952, s.69.

²¹ C.I.S., II, 182.

²² Sourdel, tamże, s.70.

²³ C.I.S., II, 183 i 185.

²⁴ RES, 2052.

²⁵ C.I.S., II, 170.

²⁶ R.Savignac, *Notes de voyages: Le sanctuaire d'Allat a Iram*, RB, XLIII, 1934, pl.XXXVIII.

²⁷ R.Savignac, RB, XLII, 1933, s.405.

tronie flankowanym przez dwa lwy ²⁸ - główne atrybuty wielkiej bogini syryjskiej Atargatis.

Na inskrypcji nabatejskiej pochodzącej z 1 roku n.e. z Hegry (akt. Madain Saleh) czytamy "Allat 'Amnad" ²⁹ miejscowość lub sanktuarium nie zlokalizowane.

W Palmyrze bogini ta miała swoją świątynię. Pochodzi ona z I w. n.e. i została odsłonięta przez polską misję archeologiczną w roku 1976. Kult Allat jest również poświadczony wśród nomadów zamieszkujących tereny na północny zachód od Palmyry ³⁰.

W Arabii Centralnej Allat jest poświadczona przez imiona teoforyczne, np. Tajm Allat ³¹ - służa Allat. Jej sanktuarium, które zostało zniszczone na rozkaz Proroka, znajdowało się w at-Taif, gdzie była czczona w formie białej czworobocznej skały ³². Była ona bóstwem opiekuńczym plemienia Taqif, gospodarzy miasta at-Taif i sojuszników Qurajszytów, gospodarzy Mekki. Prócz pierwotnego miejsca kultu, jakim był at-Taif, Allat znalazła miejsce w sanktuarium wokół al-Ka'ba, gdzie wraz z Manat i al-'Uzza tworzyła triadę bóstw ³³. Jej kult przeszedł ewolucję w stronę uniwersalizmu, dzięki sojuszowi łączącemu plemię Taqif z Qurajszytami.

Jako bogini opiekuńcza czczona była w aspekcie wojowniczym. Wynika to z realiów życia plemiennego i pustynnego, gdzie przez długi czas panowała anarchia, a prawo kojarzyło się z siłą oręża. Ten pierwotny charakter kultu nie jest jedyny. W trakcie swych procesji dookoła sanktuarium al-Ka'ba, pielgrzymi przysięgali na "Allat, al-'Uzza i Manat-Wy, damy niebiańskie, których orędownictwo jest pożądane" ³⁴.

²⁸ Starcky, tamże, s.120.

²⁹ C.I.S., II, 198.

³⁰ D.Schlumberger, La Palmyrène du Nord-Quest, Paris 1951, s.121.

³¹ FR.M.S.Marmadji, Les dieux du paganisme arabe d'après Ibn al-Kalbi, RB, XXXV, 1926, s.401.

³² Ibn al-Kalbi, Kitab al-Asnam, wyd.Ahmad Zaki, Kair, 1924, s.16-17; Marmadji, tamże, s.401.

³³ Marmadji, tamże, s.399.

³⁴ Ibn al-Kalbi, tamże, s.19.

Określenie "dama niebiańska" wiąże się z kultem Wenus - gwiazdy porannej. W tym aspekcie jest ona Afrodytą Arabów. Określenie "Allat, która jest w Salhad" lub "Allat 'Amnad" lub "Allat, która jest w Bosrze" stawia nas w obliczu bogini, która miała ścisły związek z daną miejscowością lub miastem. W tym aspekcie jest ona wcieleniem bogini semickiej Baalat, która była utożsamiona z Asztarte.

Jednakże w zależności od miejsca i środowiska, gdzie kult Allat był poświadczony, jej aspekt, zgodnie z synkretyzmem religijnym, zmienia się. Na terenie Hauranu, Palmyry i sąsiednich oaz została ona utożsamiona z Ateną i przyjmowała wszystkie jej atrybuty, zaś poprzez ikonografię, w powiązaniu z postaciami lwa, była utożsamiona z Atargatis.

AL-'UZZA

Al-'Uzza "potężna" była boginią planety Wenus. Na dwujęzycznej dedykacji z Kos, datowanej na 18 rok panowania Aretasa IV (8 p.n.e. - 40 n.e.) króla nabatejskiego, czytamy w wersji greckiej "dla bogini Afrodyty" ³⁵, zaś w wersji nabatejskiej "dla bogini al-'Uzza" ³⁶. Inskrypcje łacińskie z Dacji są adresowane do "deo Azizo bono puero" ³⁷ i do "bono puero PhospPhoro" ³⁸. Phosphoros, Gwiazda Poranna jest więc 'Azizu (męski odpowiednik al-'Uzza). W literaturze syriackiej czytamy 'Uzzay - Gwiazda Poranna. Izaak z Antiochii nazywa tę samą boginię kolejno Beltis, 'Uzzay i Kaukabata (gwiazda). To ostatnie określenie rozpowszechnione było w epoce bizantyjskiej ³⁹.

Inskrypcje nabatejskie są świadectwami istnienia kultu al-Uzza na Półwyspie Synajskim. Antroponim 'Abd al-'Uzza ⁴⁰ był

³⁵ G.Levi Della Vida, Clara Rhodos, IX, 1938, s.139.

³⁶ F.Rosenthal, Die Aramaistische Forschung, Leyde 1939, s.91, n.4.

³⁷ I.L.S. 4345 (cytowany za Starcky'm, Pétra et la Nabatène, sup. au dict. de la Bible, t.VII, Paris 1966, s.1003).

³⁸ I.L.S., 4348, supra, s.1003.

³⁹ J.Wellhausen, Reste arabischen Heidentums, Berlin 1897, s.40, 1 wyd.1887.

⁴⁰ C.I.S., II, 946.

rozpowszechniony wśród Arabów w okresie przedmuzułmańskim. Dwa graffiti wspominają "Ammaju, syna Hariszu, kapłana 'Uzzaya (khn 'zy')" ⁴¹. Fakt istnienia kapłana potwierdza, że bogini ta miała swoją świątynię na Półwyspie Synajskim. Nabatejscy handlarze prawdopodobnie wprowadzili kult al-'Uzza najpierw do Petry, potem na Synaj i do Hauranu.

Imię al-'Uzza w formie 'Uzzay i han-'Uzzay ⁴² występuje w inskrypcjach lihianickich z IV i III w. p.n.e., pochodzących z Dedanu, niedaleko al-'Ula, na północ od Medyny.

W Ain Szellaleh, Savignac rozpoznaje betyle al-'Uzza i nieznanego boga ⁴³. Każdy betyl znajdował się w specjalnej niszy, jednej prostokątnej, zaś drugiej ze sklepieniem łukowatym. Betyl al-'Uzza jest lepiej zachowany i przedstawia pewną ewolucję w ikonografii tej bogini. Ewolucja ta szła od pierwotnej formy amorficznej do antropomorficznej ⁴⁴. Kilkadziesiąt metrów na wschód od źródła i na wysokości czterech metrów od ziemi, Savignac, dzięki inskrypcji, rozpoznaje inne przedstawienie bogini al-'Uzza. Tym razem znajduje się ona w towarzystwie "Pana świątyni" ⁴⁵. Stele były usytuowane koło siebie w jednej niszy.

W Arabii Centralnej, al-'Uzza była czczona przez Qurajszytów jako bóstwo opiekuńcze. Jej sanktuarium znajdowało się w miejscowości Nachla, na północ od Mekki, niedaleko szlaku łączącego Mekkę z Mezopotamią ⁴⁶. Dla tej bogini Quarjszyci zarezerwowali święty teren - ħima, który nazwali "Suqam" ⁴⁷. Znajdowały się tam trzy akacje i świątynia jej poświęcona. Zayadine ⁴⁸,

⁴¹ C.I.S., II, 611 i 1236.

⁴² W.Caskel, *Lihyan und Lihyanish*, Cologne, 1954, nr 13 i 25.

⁴³ Savignac, RB, XLIII, 1934, s.586-587, fot.9 i 10.

⁴⁴ W celu porównania zob., Savignac, Rb, XLIII, 1934, s.589, fot.12;

- *Un royaume aux confins du désert, Pétra et la Nabatène*, exposition du museum de Lyon 1978, s.42,

- C.Rathjens, *Sabaica* (1955), s.219-224,

- *An introduction to Saudi Arabian antiquities* Department of antiquities and museums (1975), s.126.

⁴⁵ Savignac, tamże, pl.XXXVI, fot.2.

⁴⁶ Marmadji, tamże, s.402; Ibn al-Kalbi, s.17.

⁴⁷ Ibn al-Kalbi, s.19.

⁴⁸ F.Zayadine, *L'Iconographie d'al-'Uzza Aphrodite*, in *Colloques internationaux du C.N.R.S.*, nr 593, Paris 1981, s.115.

poprzez analogię do Ain Szellaleh niedaleko Wadi Ramm, sugeruje istnienie źródła wody w tej miejscowości. Wraz z dominacją Qurajszytów nad Mekką, kult al-'Uzza znalazł swoją drogę do al-Ka'ba, gdzie tworzyła ona, jak wspominałem, wraz z Allat i Manat triadę arabską. Kult tej bogini cieszył się więc wielkim powodzeniem wśród mieszkańców Arabii Centralnej. Jej pierwotny aspekt wojowniczy jako bóstwa opiekuńczego nie ogranicza jej natury. Źródła tradycji arabskiej podają, że po wkroczeniu do Mekki ⁴⁹ w 8 roku hidżry 50 Mahomet znalazł między innymi wewnątrz al-Ka'ba drewnianą gołębicę ⁵¹. Gołębia była symbolem bogini Asztarte ⁵², utożsamionej z Afrodytą. Mamy więc do czynienia z bóstwem astralnym i stąd wynika jej określenie jako "damy niebios".

MANAT

Trzecią boginią triady arabskiej była Manat - bogini przeznaczania. Imię jej pochodzi od aramejskiego menata ⁵³. Mimo że zajmuje ona trzecie miejsce w triadzie, Ibn al-Kalbi informuje nas, że była najstarsza ⁵⁴. Manat była bóstwem opiekuńczym plemion Aus i Chazradż, gospodarzy miasta Jathrib ⁵⁵, zwanego później madinat rasul Allah, czyli miasto wysłannika Allaha. Jej sanktuarium znajdowało się w miejscowości Qudajd ⁵⁶ niedaleko wybrzeża Morza Czerwonego między Mekką i Medyną. Tam udawali się wierni z Aus i Chazradż, by oddać cześć tej bogini, szczególnie po pielgrzymce do mekkańskiego sanktuarium ⁵⁷. Kult Manat przeżywa jednak pewne osłabienie począwszy od 622 roku; wówczas główni propagatorzy jej kultu przeszli na stronę proroka, co zostało poczytane przez Qurajszytów za zdradę.

⁴⁹ Ph.Hitti, Dzieje Arabów, Warszawa, 1969, s.102.

⁵⁰ 630 n.e.

⁵¹ Al-Azraqi, Achbar Makka, opr. Raszid Milhis, wyd. Dar al-Andalus, Bejrut, t.I, s.169.

⁵² Zayadine, tamże, s.115.

⁵³ J.Starcky, Pétra et la Nabatène, s.999.

⁵⁴ Ibn al-Kalbi, s.13.

⁵⁵ Od roku 622 nazwa została zmieniona na Medynę.

⁵⁶ Ibn al-Kalbi, s.13.

⁵⁷ Marmadji, s.407.

W Hegrze imię **Manat** jest poświadczane osiem razy, pięć razy zaraz po Duszarze, głównym bogu panteonu nabatejskiego. Inskrypcja C.I.S., II, 109 wyjaśnia, iż kopia tekstu fundacyjnego znajduje się w "świątyni Qaisza" (byt qyś')⁵⁸, zaś dwa inne napisy nagrobne⁵⁹ wspominają "Manawatu i jej Qaisza" (mnwt wqyśh). Na podstawie inskrypcji wspominającej "Duszara i jego Motab"⁶⁰ (=motab oznacza tron=), Starcky sugeruje istnienie związku między Manawatu i Qaisza. Opierając się na etymologii arabskiego słowa qais, które oznacza "miarę" (czasownik qasa=mierzyć, miqias=instrument miary) twierdzi on, iż Manawatu jest odpowiednikiem greckiej Nemezys⁶¹, a jednym z atrybutów Nemezys jest łokieć, który kilkakrotnie występuje na reliefach w okolicach Palmyry⁶². Ponieważ imiona tych bogiń są poświadczane w samej Palmyrze⁶³, więc "byt qyś" musi być odczytany jako "dom miary". Manawatu sześć razy była wzywana jako gwarantka nienaruszalności grobów, a jej łokieć jako symbol funkcji bogini miłującej sprawiedliwość był dwukrotnie wspominany obok imienia bogini.

Na podstawie znanych dotychczas dokumentów można stwierdzić, że na terenie Arabii Centralnej (w okresie przedmuzułmańskim) mamy do czynienia z bóstwami o charakterze bliżej nieokreślonym. Nie jesteśmy też w stanie wytyczyć dolnej granicy chronologicznej występowania tych kultów. Bóstwa te, z pewnością pochodzenia arabskiego, zachowały swój pierwotny charakter, pomimo że ich funkcja była zmienna. Allat, al-'Uzza i Manat były na początku bóstwami plemiennymi, kult każdej z nich ograniczał się do jednego plemienia lub do konfederacji kilku plemion. Wraz z ewolucją, jakiej doznał al-Hidżaz w ogóle, a Mekka w szczególności (VI w. n.e.), kult poszczególnych bogiń nabrał charakteru uniwersalnego i stał się wspólną własnością plemion tego obszaru.

⁵⁸ Starcky, Petra, s.1001.

⁵⁹ C.I.S., II, 197.

⁶⁰ C.I.S., II, 198.

⁶¹ Starcky, tamże, s.1001.

⁶² D.Schlumberger, la Palmyrène, pl.XXXVI, 1.

⁶³ H.Seyrig, Antiquites Syriennes, I, s.11-25.

Poczawszy od epoki rzymskiej, kult omawianych bogiń był poświadczony na terenach Petry, Hauranu i Palmyry. Infiltracja plemion arabskich na terenach Syrii przyczyniła się do zaszczepienia tam owych kultów. Jednakże na tych terenach, gdzie cywilizacja osiągnęła wyższe stadium rozwojowe oraz dzięki synkretyzmowi religijnemu, kult poszczególnych bogiń przeszedł ewolucję, która podkreśliła ich charakter i zmieniła ich funkcję. Ten synkretyzm, prócz zmian w samym kulcie, znalazł odbicie w ikonografii. Najlepszym tego przykładem było przejście z amorfizmu do antropomorfizmu.